

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ПЕДАГОГІКА ТА ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ (1991–1999)

SOME ASPECTS OF ORGANIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN THE PRIMARY SCHOOL OF UKRAINE (1991–1999)

У зв'язку з відзначенням тридцятиріччя незалежності України у статті порушується питання про своєчасність створення системного дослідження, присвяченого розвитку початкової освіти в 1991–2021 рр., де перше десятиріччя може бути логічною точкою відліку для відстеження подальшої динаміки подій.

У статті висвітлено окремі аспекти (структуру початкової школи, зарахування дітей до 1-го класу, систему оцінювання знань, принципи переведення до наступного класу, індивідуальну та екстернатну форми навчання) організаційно-педагогічних засад освітнього процесу в початковій школі України у 1991–1999 рр. З метою реконструктивного відтворення специфіки функціонування першої ланки шкільної освіти у визначений період використано положення (Положення про середній загальноосвітній навчально-виховний заклад, 1993 р.; Положення про індивідуальне навчання в системі загальної середньої освіти, 1993 р.; Положення про державну атестацію (екстернат) для одержання документів про загальну середню освіту, 1997 р.), інструкції (Інструкція про екзамен, переведення та випуск учнів загальноосвітніх навчально-виховних закладів України, 1996 р.; Інструкція про організацію та діяльність гімназій; Інструкція про організацію та діяльність ліцею, 1995 р.), накази (Наказ про грубі порушення чинного законодавства в реалізації права громадян на загальну середню освіту, 1995 р.) і листи Міністерства освіти України (Лист про прийом учнів на навчання до перших, десятих класів загальноосвітніх шкіл за місцем проживання, гімназій, ліцеїв та спеціалізованих шкіл, 1994 р.; Лист про організацію навчально-виховного процесу в початкових класах загальноосвітніх навчальних закладів, 1999 р.) та інші офіційні документи. Крім того, до джерельної бази статті увійшли публікації науковців (Л.Д. Березівської, М.С. Вашуленка, Т.Л. Гавриленко, Н.П. Дічек, В.Г. Кременя, О.Я. Савченко, О.В. Сухомлинської), що містять як теоретичні засади, так і конкретний фактичний матеріал.

Ключові слова: початкова школа, структура початкової школи, зарахування дітей до 1-го класу, система оцінювання знань, принципи переведення до наступного класу,

індивідуальна форма навчання, екстернатна форма навчання.

In connection with the celebration of the thirtieth anniversary of Ukraine's independence, the article raises the question of the timeliness of creating a systematic study on the development of primary education in 1991–2021, where the first decade can serve as a logical starting point for tracking further developments.

The article highlights some aspects (structure of primary school, enrollment of children in 1st grade, knowledge assessment system, principles of transfer to the next grade, individual and external forms of education) organizational and pedagogical principles of the educational process in primary school in Ukraine in 1991–1999. In order to reconstruct the specifics of the functioning of the first level of school education in a certain period used provisions (Regulations on secondary education, 1993; Regulations on individual education in general secondary education, 1993; Regulations on state certification (external) to obtain documents on general secondary education, 1997), instructions (Instruction on examinations, transfer and graduation of students of secondary schools of Ukraine, 1996; Instruction on organization and activity of gymnasium; Instruction on organization and activity of lyceum, 1995), orders (On gross violations of current legislation in the implementation of the right of citizens to general secondary education, 1995) and letters Ministry of Education of Ukraine (On the admission of students to the first, tenth grades of secondary schools at the place of residence, gymnasiums, lyceums and specialized schools, 1994; On the organization of the educational process in primary schools institutions, 1999) and other official documents. In addition, the source base of the article includes publications of scientists (L.D. Berezovskaya, M.S. Vashulenko, T.L. Gavrilenko, N.P. Dichek, V.G. Kremen, O.Ya. Savchenko, O.V. Sukhomlinskaya), containing both theoretical principles and specific factual material.

Key words: primary school, structure of primary school, enrollment of children in the 1st grade, system of knowledge assessment, principles of transfer to the next grade, individual form of education, external form of education.

УДК 373.3(091)(477)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/38.1>

Антонець Н.Б.,
канд. пед. наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу історії та філософії освіти
Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Тридцятиріччя незалежності, яке відзначає Україна цього року, є належним приводом для підбиття певних підсумків, здійснення рефлексій щодо пройденого шляху, оцінки його загального перебігу та усвідомлення специфіки окремих етапів. Без-

умовно, все це стосується й освітньої галузі, що, незважаючи на нарікання громадськості та системний дефіцит фінансів, постійно здійснювала пошуки оптимальних варіантів реформаційних змін. Свою, специфічну, траєкторію проходила у цей складний період і початкова школа.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Загальне осмислення розвитку освіти в Україні у перше десятиліття її незалежності знаходимо, зокрема, у ґрунтовних публікаціях Л.Д. Березівської [1], Н.П. Дічек [4], В.Г. Кременя [8], О.Я. Савченко [15], О.В. Сухомлинської [17]. Так, відомий вчений у галузі філософії і теорії освіти, президент Національної академії педагогічних наук В.Г. Кремень, характеризуючи цей непростий період, зазначив: «Загалом стан освіти в Україні можна поцінувати як амбівалентний. Ця амбівалентність зумовлена двома взаємозв'язаними чинниками: перехідним періодом, в якому знаходиться українське суспільство, і системною кризою, яка охопила його. І якщо перший чинник спонукає до творення нових форм, методів і засобів навчання, то другий, а насамперед фінансова скрута, гальмує розквіт нововведень у царині освіти» [8, с. 10].

Особливості функціонування початкової школи у 1991–1999 рр. як історико-педагогічну проблему висвітлювали у своїх працях, зокрема, М.С. Вашуленко (структура початкової школи), М.В. Журавель (впровадження інформатики), Л.М. Калініченко (формування творчого мислення учнів), Я.П. Кодлюк, Н.М. Кузьменко (підручкотворення), О.Ю. Лосева, М.В. Шкода (навчання іноземних мов), К.П. Нечипоренко (розвиток інтелектуально-творчих умінь), О.Я. Савченко (зміст освіти), С.В. Чупахіна (оцінювання навчальних досягнень дітей 6–7-річного віку) та інші. Найбільш системно цю проблему дослідила у монографії «Розвиток початкової освіти в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: історико-педагогічний аспект» (2019) Т.Л. Гавриленко [3]. Проте значні хронологічні межі дослідження, а також його багатоаспектність зумовили певний рівень узагальнення матеріалу, що створює підґрунтя для більш локальних праць.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. На часі створення системного дослідження, присвяченого розвитку початкової освіти в Україні за роки незалежності, де період першого десятиріччя може служити логічною точкою відліку для відстеження подальшої динаміки подій.

Мета статті – висвітлення окремих аспектів (структури початкової школи, зарахування дітей до 1-го класу, системи оцінювання знань, принципів переведення до наступного класу, індивідуальної та екстернатної форм навчання) організаційно-педагогічних засад освітнього процесу в початковій школі України у 1991–1999 рр.

Виклад основного матеріалу. Специфікою початкової школи 1990-х рр. в Україні було функціонування двох різних її структур – трирічної та чотирирічної. Таке роздвоєння стало спадщиною радянського часу. Відповідно до схваленого постановою Ради Міністрів СРСР у 1970 р. Ста-

туту середньої загальноосвітньої школи у перший клас трирічної початкової школи приймалися діти, яким до 1 вересня або у вересні поточного року виповнювалося 7 років [16, с. 62]. Водночас в Україні функціонували і чотирирічні початкові школи, де першокласниками були шестилітки. Коментуючи початок переходу на систематичне навчання дітей з шестирічного віку, академік М.С. Вашуленко зазначив: «В Україні цю роботу було розпочато ще в середині 70-х років, коли в якості експерименту стали створюватися підготовчі класи. Пізніше, з 1979 по 1984 рр., у чотирьох районах України: Ніжинському Чернігівської області, Радохівському Львівської, Волноваському Донецької та м. Орджонікідзе Дніпропетровської області, Міністерство освіти разом з Інститутом педагогіки провело широкомасштабне експериментально-дослідне навчання, в результаті якого було розроблено зміст і науково-методичне забезпечення чотирирічної початкової школи. Проте в наступні роки (насамперед у зв'язку з Чорнобильською трагедією, а на початку 90-х рр. – з переоцінкою соціально-політичної системи в країні) проблема переходу на чотирирічне початкове навчання поступово відсувалася на задній план. Тому в 90-х роках не просто знижувалися темпи цього переходу, а навпаки, спостерігався відступ від досягнутого: масово закривалися створені при школах перші класи з шестирічними учнями, помітно втрачалися створена матеріальна база і значною мірою здобутий досвід» [2]. Певну роль також відіграло небажання частини батьків віддавати дітей до школи у 6 років. Такі обставини спонукали під час прийняття у 1993 р. в уже незалежній Україні Положення про середній загальноосвітній навчально-виховний заклад дозволити зараховувати до першого класу з огляду на досягнення шкільної зрілості дітей як 6-річного, так і 7-річного віку. Рекомендації щодо готовності дитини до навчання могли надати лікар-спеціаліст, шкільний психолог або вчитель після психодіагностичного обстеження [11]. Оскільки одночасне функціонування двох різних структур початкової школи потребувало постійної диференціації під час планування та здійснення педагогічного процесу, це значно ускладнювало освітянам його організацію.

На початку 1990-х рр. певна проблема виникла і у багатьох батьків першокласників. У цей період активно створювалися гімназії, ліцеї, спеціалізовані та приватні школи, тобто заклади освіти, вступ до яких згідно з їхніми статутами здійснювався на конкурсній основі, а учні зараховувалися незалежно від місця проживання. Під впливом таких правил прийому до освітніх закладів нового типу адміністрації загальноосвітніх шкіл також почали запроваджувати прийом учнів до перших класів на конкурсній основі, використовуючи з

цією метою тестування, співбесіди, різні непереверені методики тощо. Вже у 1994 р. Міністерство освіти України змушене було роз'яснювати, що результати попередніх досліджень, співбесід, рекомендації психолога не можуть вважатися підставою для відмови у прийомі дитини до першого класу. Вони можуть тільки допомогти формувати класи з однаковим рівнем підготовленості дітей для запобігання перевантаження одних і недовантаження інших. Як зазначалось у листі міністерства, керівники закладів, «які запроваджують конкурсні випробування для вступу до першого класу загальноосвітньої школи за методиками, що не пройшли наукову експертизу, наносять моральну травму батькам та учням, поділяючи дітей на «розумних» і «відсталих». Такі дії принижують гідність дитини, порушують Конвенцію про права дитини, Закон України «Про освіту» [14, с. 53].

Проте проблема залишалася, оскільки адміністрації частини середніх загальноосвітніх шкіл необґрунтовано змінювали статус своїх закладів на гімназії (в Інструкції про організацію та діяльність гімназії (1995 р.) цей заклад освіти визначався як середній загальноосвітній навчально-виховний заклад другого-третього ступенів, що забезпечує науково-теоретичну, гуманітарну, загальнокультурну підготовку обдарованих і здібних дітей. Згідно з Інструкцією до 1-го класу гімназії зараховувались учні, які закінчили початкову школу і пройшли конкурсний відбір. Мікрорайон для гімназії не встановлювався, учні зараховувались до неї незалежно від місця проживання [6, с. 149–156]) та ліцеї (в Інструкції про організацію та діяльність ліцею (1995 р.) цей заклад освіти визначався як середній загальноосвітній навчально-виховний заклад, що забезпечує здобуття освіти понад державний освітній мінімум, здійснює науково-практичну підготовку талановитої учнівської молоді. До ліцею зараховувались учні, які закінчили 7 (9) клас загальноосвітньої школи (або відповідний клас гімназії) і пройшли конкурсний відбір. Мікрорайон для ліцею також не встановлювався, і учні зараховувались до нього також незалежно від місця проживання [6, с. 156–163]). При цих закладах відкривались «прогімназійні» та «проліцейні» початкові класи, до яких приймали першокласників на конкурсній основі. Таким чином, частина дітей позбавлялась права на навчання за місцем проживання, що було «грубим порушенням конституційного права громадян на освіту, невиконанням вимог нормативних документів, що регулюють взаємовідносини у ланці загальної середньої освіти» [12, с. 26]. Проблема неправомірного зарахування дітей до 1-го та наступних класів початкової школи загальноосвітніх навчальних закладів на конкурсній основі залишалась актуальною (особливо у великих містах) до кінця 1990-х рр. [13].

Зауважимо, що основні аспекти організації освітнього процесу у початковій школі України останніх років ХХ ст. визначало Положення про середній загальноосвітній навчально-виховний заклад, яке Кабінет Міністрів України затвердив у 1993 р. Так, у Положенні, зокрема, зазначалося, що у першому класі, як правило, дається словесна характеристика знань учнів. У наступних класах вона обов'язково доповнюється оцінками в балах: 5 (відмінно), 4 (добре), 3 (посередньо), 2 (незадовільно). Оцінки в балах за рішенням ради закладу могли виставлятися за тему, чверть чи півріччя (семестр). Річні підсумкові оцінки виставлялися обов'язково. Допускалася й інша система оцінювання знань, що мало обумовлюватися в статуті закладу, однак у документ про освіту вносилися оцінки відповідно до загальноприйнятої чотирибальної системи оцінювання знань учнів. Вирішення питання доцільності виставлення учням оцінки з поведінки (така оцінка існувала в радянській школі і регламентувалась Інструкцією про оцінки за поведінку, за старанність у навчанні і суспільно корисній праці учнів загальноосвітніх шкіл [7]) було віднесено на розсуд укладачів статуту закладу [11].

Згідно з Положенням про середній загальноосвітній навчально-виховний заклад (1993 р.) учні, які за підсумками навчального року не засвоїли хоча б один із предметів в обсязі державних стандартів освіти, вважались невстигаючими. Невстигаючі учні школи першого ступеня за згодою батьків (осіб, які їх замінюють) могли бути залишені для повторного навчання у тому самому класі або за певних умов переведені до наступного класу. Учні, які не встигали впродовж двох років навчання у школі першого ступеня, підлягали обстеженню медико-психолого-педагогічною комісією. За її висновками такі учні, як правило, продовжували навчання у спеціальних навчально-виховних закладах. За бажанням батьків їхнє навчання могло провадитися у класах вирівнювання знань або індивідуально [11].

Деякі уточнення щодо переведення учнів початкової школи знаходимо в Інструкції про екзамени, переведення та випуск учнів загальноосвітніх навчально-виховних закладів України, яку Міністерство освіти України видало у 1996 р. Зокрема, в ній зазначалося, що за пропозицією педагогічної ради та згодою батьків ті учні шкіл першого ступеня, котрі мають незадовільні підсумкові оцінки не більше ніж з двох предметів, можуть бути залишені для повторного навчання у тому самому класі або за певних умов переведені до наступного класу. Також право переведення до наступного класу за певних умов надавалося учням, які не атестовані з одного-трьох навчальних предметів через поважні причини (хвороба, переїзд на інше місце проживання, стихійне лихо тощо). Педагогічна рада

повинна була розглядати питання про переведення учня, який не встигав, з урахуванням можливостей школяра усунути прогалини в знаннях у визначений термін. З учнями, котрі переводились до наступного класу за певних умов, упродовж перших двох місяців навчального року проводилися додаткові заняття для засвоєння ними навчальної програми з відповідного предмета. Результати навчання підводилися на підсумковому занятті за допомогою проведення контрольних письмових робіт чи усного опитування. За результатами підсумкових занять рада закладу в присутності батьків вирішувала питання щодо переведення учня до наступного класу або про повернення його на навчання у попередній клас. Учні перевідних класів шкіл першого ступеня, які мали незадовільні річні (підсумкові) оцінки з трьох і більше предметів, залишалися на повторний курс навчання.

Окремо в Інструкції уточнювалося, що хоча доцільність і порядок виставлення учням оцінки з поведінки упродовж навчального року визначається статутом закладу, однак у документ про освіту такі оцінки не вносяться [5].

Як уже зазначалося, за бажанням батьків учні, які не встигали, могли переходити на індивідуальне навчання. Метою індивідуального навчання є забезпечення умов для здобуття освіти особистістю з урахуванням її індивідуальних особливостей. Згідно з Положенням про індивідуальне навчання в системі загальної середньої освіти, що було затверджено міністром освіти П.М. Таланчуком у липні 1993 р., така форма здобуття освіти організувалася для осіб, які або виявили бажання навчатися індивідуально, або не спроможні засвоїти навчальний матеріал в обсязі базового рівня у визначені державою строки. Відповідно до Положення індивідуально можна було вивчати один, декілька або всі предмети навчального плану. Здійснювати таку форму навчання дітей молодшого шкільного віку, крім педагогічних працівників, мали право батьки. При цьому учні за бажанням могли відвідувати заняття в школі за своїм вибором. Як правило, індивідуальне навчання організувалося школою, в якій дитина навчалася, або найближчою за розташуванням до місця її проживання. Заняття могли відбуватись як у приміщенні школи, так і в домашніх умовах чи (за потреби) у лікувальному закладі. Для їх проведення школою або особами, які здійснювали навчання, з урахуванням індивідуальних особливостей учнів розроблялися індивідуальні плани, що затверджувалися директором школи або його заступником. У планах вказувався зміст матеріалу, що підлягав вивченню, види завдань, які необхідно виконати, строки і форми звітності та контролю якості засвоєння знань. За бажанням батьків контрольні (підсумкові) зрізи знань могли проводитися комісіями, що створювалися орга-

нами державного управління освітою за участю представників шкільного самоврядування. Фінансування індивідуального навчання здійснювалося за рахунок бюджету, а також надходжень від підприємств, організацій та приватних осіб. Кількість годин для організації такого навчання визначалась із розрахунку вартості навчання одного учня в загальноосвітній школі району (області) [10].

Зауважимо, що водночас існувала ще одна форма здобуття початкової освіти – екстернат. Згідно з Положенням про державну атестацію (екстернат) для одержання документів про загальну середню освіту, яке міністр освіти України М.З. Грушевський затвердив у березні 1997 р., «екстернат передбачає самостійне, зокрема прискорене, засвоєння загальноосвітніх програм з окремих предметів, класів, курсів початкової, базової та повної загальної середньої освіти з наступною атестацією в державних загальноосвітніх закладах» [9]. Можливість здобувати освіту в формі екстернату мали учні закладів освіти, заснованих на державній та інших формах власності, а також учні, які з різних причин вимушені були тимчасово не відвідувати загальноосвітній заклад. З метою проходження державної атестації для одержання документа про відповідний рівень загальної середньої освіти необхідно було подати заяву до місцевого органу державного управління освітою, який визначав середній заклад освіти та строки проведення атестації. У закладах, де проводилась атестація екстернів, на їхнє прохання (прохання їхніх батьків) організувалися консультації з навчальних предметів. Атестація з музики, образотворчого мистецтва, фізичної культури, трудового навчання проводилась за бажанням екстерна. За погодженням з адміністрацією школи він мав право відвідувати заняття та користуватися бібліотекою. За бажанням упродовж навчального року екстерни могли повернутися на навчання до школи.

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що серед інших характерними рисами організації освітнього процесу в початковій школі України в 1991–1999 рр. були такі: 1) функціонування двох різних її структур – трирічної та чотирирічної; 2) зарахування до 1-го класу з огляду на досягнення шкільної зрілості дітей як 6-річного, так і 7-річного віку; 3) безпідставне запровадження адміністраціями частини загальноосвітніх шкіл прийому учнів до перших та інших класів початкової школи на конкурсній основі, що позбавляло частину дітей права на навчання за місцем проживання; 4) словесна характеристика навчальних досягнень учнів у першому класі та оцінками в балах за чотирибальною системою в наступних класах з можливістю функціонування іншої системи оцінювання знань згідно зі статутом закладу освіти; 5) ті учні шкіл першого ступеня, які мали незадовільні підсумкові оцінки не більше ніж з двох

предметів, могли бути залишені для повторного навчання у тому самому класі або за певних умов переведені до наступного класу; учні перевідних класів шкіл першого ступеня, які мали незадовільні річні оцінки з трьох і більше предметів, залишались на повторний курс навчання; 6) початкова школа здійснювала освітній процес за денною формою навчання, проте бажаним надавалося право і створювалися умови для індивідуального навчання та здобуття освіти у формі екстернату.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Березівська Л.Б. Реформування змісту загальної середньої освіти в незалежній Україні в напрямі національної самоідентифікації (1991–2002 рр.): історико-джерелознавчий аспект. *Інноваційна педагогіка*. 2021. Вип. 33. С. 9–15.
2. Вашуленко М.С. Нові підходи до шкільної початкової освіти. *Педагогічна газета*. 2000. № 9. С. 4.
3. Гавриленко Т.Л. Розвиток початкової освіти в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.: історико-педагогічний аспект : монографія. Київ, 2019. 383 с.
4. Дічек Н.П. Тенденції шкільної освітньої політики в Україні у перше десятиріччя незалежності. *Педагогіка і психологія. Вісник НАПН України*. 2019. Вип. 2. С. 72–86.
5. Інструкція про экзамен, переведення та випуск учнів загальноосвітніх навчально-виховних закладів України : затверджена Наказом Міністерства освіти України від 29 січня 1996 р. № 24. *Законодавство України / Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0087-96/ed19960129#Text> (дата звернення: 21.07.2021).
6. Інструкція про організацію та діяльність гімназії. Інструкція про організацію та діяльність ліцею : затверджені Наказом Міністерства освіти України від 20 липня 1995 р. № 217. *Середня освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання / за заг. ред. В.С. Журавського*. Київ, 2004. С. 149–163.
7. Інструкція про оцінки за поведінку, за старанність у навчанні і суспільно корисній праці учнів загальноосвітніх шкіл : схвалено рішенням колегії Міністерства освіти УРСР від 31 липня 1985 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1985. № 17. С. 7–10.
8. Кремень В.Г. Національна освіта як соціокультурне явище. *Учитель*. 1999. № 11–12. С. 10–17.
9. Положення про державну атестацію (екстернат) для одержання документів про загальну середню освіту : затверджене Наказом Міністерства освіти України від 27 березня 1997 р. № 87. *Законодавство України / Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0151-97/ed19970327#Text> (дата звернення: 30.07.2021).
10. Положення про індивідуальне навчання в системі загальної середньої освіти : затверджене Наказом Міністерства освіти України від 1 липня 1993 р. № 230. *Законодавство України / Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0099-93/ed19930701#Text> (дата звернення: 30.07.2021).
11. Положення про середній загальноосвітній навчально-виховний заклад : затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 1993 р. № 660. *Законодавство України / Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/660-93-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.07.2021).
12. Про грубі порушення чинного законодавства в реалізації права громадян на загальну середню освіту : Наказ Міністерства освіти України від 17 травня 1995 р. № 138. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1995. № 11. С. 26–27.
13. Про організацію навчально-виховного процесу у початкових класах загальноосвітніх навчальних закладів : Лист Міністерства освіти України від 21 квітня 1999 р. № 1/9-171. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1999. № 11. С. 20–25.
14. Про прийом учнів на навчання до перших, десятих класів загальноосвітніх шкіл за місцем проживання, гімназій, ліцеїв та спеціалізованих шкіл : Лист Міністерства освіти України від 10 червня 1994 р. № 1/9-139. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1994. № 17–18. С. 52–53.
15. Савченко О.Я. Етапи реформування змісту шкільної освіти в Україні за роки незалежності. *Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні, 1992–2002 рр.* : збірник наук. праць до 10-річчя АПН України. Харків, 2002. Ч. 1. С. 210–227.
16. Статут середньої загальноосвітньої школи : схвалено Постановою Ради Міністрів СРСР від 8 вересня 1970 р. № 749. *Основні документи про школу / упоряд. Є.С. Березняк*. Київ, 1982. С. 59–67.
17. Сухомлинська О.В. До питання про розвиток змісту загальної середньої освіти. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Вип. 176: Педагогіка та психологія. Чернівці, 2003. С. 161–171.